

Ivica Mladenović, Zona Zarić

KRIZA HEGEMONIJE, STUDENTSKI POKRET I PROCES POLITIČKE SUBJEKTIVACIJE

SAŽETAK

U radu se analizira studentski pokret u Srbiji kao simptom krize hegemonije vlasti i kao proces političke subjektivacije. Polazeći od teze da se politički život u savremenoj Srbiji ne može adekvatno razumeti kroz pojmove apatije, slabosti opozicije ili autoritarizma vlasti, rad uvodi pojam političke impotencije kao specifičnog oblika hegemonije. Pokazuje se da se takvo stanje reprodukuje kroz klijentelizam, depolitizaciju društvenih sukoba, emigraciju, fragmentaciju društvene strukture i specifičnu ulogu države na periferiji kapitalizma. Studentski pokret se tumači kao trenutak u kojem se politička impotencija dovodi u pitanje, a atomizovani društveni akteri počinju da delaju kao kolektivni politički subjekt. Posebna pažnja posvećena je odnosu između političke subjektivacije, formiranja opšte volje i demokratije, kao i granicama tog procesa, naročito problemu organizacije, reprezentacije i institucionalizacije. Osnovni argument koji se iznosi u radu jeste da demokratija nastaje u istorijskim trenucima u kojima se politička subjektivacija i formiranje zajedničkog interesa ukrštaju, ali da trajna politička transformacija zavisi od sposobnosti pokreta da izgradi stabilne organizacione forme.

KLJUČNE REČI

politička impotencija, hegemonija, studentski pokret, politička subjektivacija, opšta volja, demokratija, Srbija, periferni kapitalizam

Umesto uvoda

U savremenim analizama političkog života u Srbiji stabilnost postojećeg poretka najčešće se objašnjava kombinacijom tri faktora: apatijom građana, slabošću i podeljenošću opozicije i autoritarnim karakterom vlasti. Ovakva interpretacija prisutna je kako u izveštajima međunarodnih organizacija tako i u analizama dela akademske i tzv. *policy* literature, u kojima se politička dinamika najčešće tumači kroz koncepte hibridnog režima, izborne autokratije ili nedovršene demokratizacije (up. Bieber 2018; Freedom House 2024; V-Dem Institute 2024). U tim okvirima, politička pasivnost građana objašnjava se nedostatkom demokratske političke kulture, stabilnost

vlasti slabošću opozicionih aktera, a ograničene mogućnosti političke promene kontrolom medija, institucija i izbornih uslova. Iako svi ovi faktori nesumnjivo igraju važnu ulogu u razumevanju atomizacije društva, oni ne objašnjavaju jednu dublju i dugotrajniju pojavu koja obeležava politički život u Srbiji već više od jedne decenije: istovremeno postojanje visokog društvenog nezadovoljstva, niskog poverenja u institucije i veoma ograničene sposobnosti društva da to nezadovoljstvo prevede u trajno i organizovano kolektivno političko delanje (up. CRTA 2025; Regional Cooperation Council 2023).

Problem političkog života u Srbiji stoga se ne može svesti ni na apatiju građana, ni na slabost opozicije, ni na autoritarizam vlasti. Sve tri teze objašnjavaju deo problema jednog u osnovi atomizovanog društva, ali ne i njegovu strukturu. Ono što zahteva objašnjenje jeste upravo trajnost političke stabilnosti u uslovima široko rasprostranjenog nezadovoljstva, što nas upućuje na ideju da politički poredak u savremenoj Srbiji analiziramo kroz pojam hegemonije i kroz specifičan oblik političke impotencije koji takav poredak proizvodi i reprodukuje. Pod političkom impotencijom ovde se ne podrazumeva odsustvo političke svesti, nezainteresovanost za politiku ili pasivnost u sociološkom smislu. Naprotiv, politička impotencija označava stanje u kojem društveno nezadovoljstvo postoji, politički stavovi su formirani i relativno artikulisani, a kritika posednika političke, ekonomske i kulturne moći široko rasprostranjena, ali istovremeno izostaje nada da je kolektivno delovanje sposobno da proizvede stvarnu političku promenu. Drugim rečima, politička impotencija ne označava odsustvo političke svesti, nego odsustvo vere u delotvornost kolektivne političke akcije. U tom smislu, ovaj pojam se razlikuje od srodnih koncepata: za razliku od apatije, koja označava nezainteresovanost za politiku, i depolitizacije, koja upućuje na odsustvo političkih formi artikulacije društvenih sukoba, politička impotencija označava specifičan spoj političke svesti, nezadovoljstva i nepoverenja u mogućnost njihovog prevođenja u efikasno kolektivno delanje.

Ono što se u javnom diskursu često opisuje kao apatija, u političkoj sociologiji može se preciznije odrediti kao politička eksproprijacija (*dépossession politique*), odnosno kao stanje u kojem građani formalno poseduju politička prava, ali ne i stvarnu političku moć da utiču na ključne društvene odluke (Bourdieu 2002:97–100). U tom smislu, savremene liberalne demokratije, posebno na evropskoj periferiji, ali i u centru, sve češće funkcionišu kao post-demokratije, u kojima se politička konkurencija odvija između elita, dok je većina stanovništva svedena isključivo na ulogu birača bez stvarnog uticaja na ekonomske i političke procese (Crouch 2004). U takvim uslovima, političko nepoverenje, povlačenje iz institucionalne politike i pad političke participacije nisu nužno znak političke nezainteresovanosti,

nego strukturna reakcija na sistem u kojem se ključne odluke donose izvan domašaja kontrole društvene većine i u kojem izbori ni pod kojim uslovima ne mogu dovesti do promene društvenih i ekonomskih odnosa moći (Offe 1985). Politička impotencija se u tom smislu može razumeti kao subjektivni izraz jedne takve strukturalne situacije: kao istorijski proizvedeno uverenje da politička promena nije moguća, čak ni kada je društveno nezadovoljstvo veliko.

Osnovna teza našeg teksta jeste da se politička impotencija u savremenoj Srbiji može razumeti kao specifičan oblik hegemonije. U gramšijanskom smislu, hegemonija nije samo izraz moći koja proizilazi iz državnih aparata sile ili ideološke dominacije; ona je stabilan poredak u kojem se vlast reprodukuje pre svega putem proizvodnje pristanka, fragmentacije društva i organizovanja društvenih interesa na način koji onemogućava njihovu političku artikulaciju (Gramsci 2011:78). Istovremeno, taj pristanak nikada nije potpuno „čist” ni autonoman, već je uvek posredovan određenim odnosima zavisnosti i strukturnim ograničenjima, zbog čega hegemonija uvek podrazumeva i specifičnu kombinaciju pristanka i prisile. U perifernim kapitalističkim društvima, kakvo je srpsko, hegemonija se često ne zasniva na širokom društvenom konsenzusu i materijalnim ustupcima dominiranim klasama, već na kombinaciji ekonomske zavisnosti, klijentelističkih mreža, kontrole nad državnim resursima i masovne emigracije kao „ventila” društvenog nezadovoljstva. To, međutim, ne predstavlja jedinstven model periferne stabilizacije, već strukturnu tendenciju čije konkretne forme variraju u zavisnosti od istorijske konfiguracije države, klasne strukture i mesta u međunarodnoj podeli rada. Dok se u nekim društvima stabilnost više oslanja na difuzne odnose zavisnosti i fragmentaciju društva, u drugim – poput Turske, Rusije ili Mađarske – dolazi do jače centralizacije političke moći i kombinovanja hegemonijskih mehanizama sa izraženijim oblicima političke kontrole i nacionalno-demagoške mobilizacije. Emigracija u tom kontekstu funkcioniše kao oblik individualnog izlaza iz sistema, odnosno kao strategija „exit” (Hirschman 1970), koja smanjuje potencijal kolektivnog političkog konflikta. U takvom poretku politička impotencija postaje jedan od ključnih mehanizama stabilizacije vlasti: društveno nezadovoljstvo postoji, ali ostaje fragmentisano, privatizovano i politički neartikulisano.

Ovakav oblik stabilnosti karakterističan je, kao što smo već naglasili, za društva koja se nalaze na periferiji savremenog kapitalizma, gde država ima dvostruku ulogu: ona je istovremeno instrument integracije u globalnu ekonomiju i glavni posrednik u raspodeli oskudnih resursa na nacionalnom nivou. Upravo ta dvostruka pozicija države – između spoljne zavisnosti i unutrašnje redistribucije – objašnjava zbog čega se mehanizmi političke stabilizacije na periferiji mogu razlikovati, ali i zašto često dele zajedničku

karakteristiku: slabu institucionalizaciju autonomnih društvenih interesa i visoku zavisnost društvenih grupa od državnog posredovanja. Zbog toga politička lojalnost često postaje važan uslov pristupa radnim mestima, javnim resursima i socijalnoj sigurnosti, što dodatno učvršćuje odnose zavisnosti i otežava autonomnu političku organizaciju društva (up. Poulantzas 1978; Streeck 2014). U takvim uslovima, politička stabilnost počiva na kombinaciji proizvodnje aktivnog pristanka, odnosa zavisnosti, fragmentacije i uverenja da je postojeći poredak jedini mogući.

Studentski pokret koji je nastao nakon tragedije u Novom Sadu 2025. godine može se, u takvom interpretativnom okviru, razumeti kao simptom svojevrsne krize hegemonije unutar perifernog kapitalizma. Pod krizom hegemonije ovde ne podrazumevamo svako intenziviranje društvenog konflikta ili političke nestabilnosti; radi se o specifičnoj situaciji u kojoj postojeći mehanizmi proizvodnje pristanka, depolitizacije i fragmentacije počinju da gube svoju delotvornost u reprodukciji političkog poretka. Takva kriza ne nastaje spolja niti iznenada; ona je rezultat postepenog nagomilavanja kontradikcija unutar samog hegemonijskog poretka: rastućeg jaza između društvenog nezadovoljstva i ograničenih mogućnosti njegove političke artikulacije, kao i erozije verovanja u delotvornost postojećih mehanizama reprezentacije. U tom smislu, tragedija u Novom Sadu nije uzrok krize, već događaj koji omogućava da se već postojeće tenzije ispolje i politički artikulišu. Kriza hegemonije ne znači nužno i neposredan pad vlasti, već situaciju u kojoj vladajući poredak gubi sposobnost da društvene sukobe drži pod kontrolom kroz postojeće mehanizme pristanka, fragmentacije i depolitizacije. Upravo u takvim situacijama otvara se prostor za ono što ćemo u ovom tekstu nazvati procesom političke subjektivacije: za proces kroz koji pojedinci i društvene grupe koje su postojale kao atomizovani društveni akteri počinju da se prepoznaju kao deo zajedničkog političkog subjekta, sposobnog za kolektivno delanje. Politička subjektivacija se u tom smislu ne odnosi na svaku epizodu kolektivne mobilizacije; ona je pre svega efekat procesa u kojima se uspostavljaju relativno stabilni oblici zajedničkog delanja, identifikacije i političke artikulacije.

Na tom tragu, teza koju ćemo braniti u ovom radu jeste da značenje i značaj studentskog pokreta ne treba tražiti samo u njegovim neposrednim političkim zahtevima, niti u pitanju da li će on dovesti do promene vlasti. Pritom je važno naglasiti da studentski pokret ne nastaje u političkom vakuumu: tokom prethodne decenije postojale su brojne inicijative, protesti i samoorganizovani oblici kolektivnog delanja koji su, iako fragmentisani i bez stabilne organizacione infrastrukture, ipak dovodili u pitanje pojedine aspekte hegemonijskog poretka i održavali minimalni kontinuitet

političke mobilizacije.¹ Njegov dublji sociološki značaj leži u činjenici da je otvorio prostor za transformaciju odnosa prema politici: za prelazak iz stanja u kojem većina društva politiku doživljava kao zatvoreno polje rezervirano za političke profesionalce, u stanje u kojem politika ponovo postaje praksa kolektivnog delanja. Specifičnost studentskog pokreta stoga ne leži u samom činu osporavanja vlasti, nego u promeni nivoa na kojem se to osporavanje odvija: od disperzovanih i epizodnih mobilizacija ka procesu u kojem politička impotencija biva dovedena u pitanje, hegemonija ulazi u dublju krizu, a politička subjektivacija dobija šire društvene razmere.

Polazeći od tih uvida, u ovom radu nastojimo da analitički pomerimo fokus sa opisa formi mobilizacije ka pitanju uslova njihove (ne)efikasnosti, uvodeći pojmove političke impotencije i hegemonijske stabilizacije kao ključne kategorije za razumevanje ograničenja i potencijala savremenih pokreta. Za razliku od pristupa koji naglašavaju forme mobilizacije i diskurzivne dimenzije protesta, ovde je fokus na odnosu između mobilizacije i reprodukcije političke impotencije. U tom smislu, ovde ne polazimo od ambicije da pružimo sistematsku empirijsku analizu pokreta, već želimo da ponudimo teorijsko-interpretativni okvir za razumevanje tog procesa. Studentski pokret u Srbiji koristi se ovde kao heuristički slučaj – upravo zato što omogućava da se opšti pojmovi testiraju na konkretnoj konjunkturi – kroz koji se ispituje analitička plodnost pojmova kao što su hegemonija, politička impotencija i politička subjektivacija, pri čemu iznete tvrdnje imaju status teorijskih hipoteza zasnovanih na interpretaciji javno dostupnih događaja, a ne na primarnom empirijskom istraživanju.

I. Politička impotencija kao oblik hegemonije

U analitičkom smislu, pojam političke impotencije koristi se ovde kao srednji nivo konceptualizacije koji omogućava povezivanje strukturnih uslova (klasni odnosi, pozicija u svetskom sistemu) i subjektivnih političkih orijentacija (stavovi, očekivanja, percepcije mogućeg delanja). Politička impotencija se u javnom govoru često objašnjava apatijom građana, njihovom nezainteresovanošću za politiku ili navodnom „političkom kulturom” koja podrazumeva pasivnost i sklonost nesuprotstavljanja autoritetu. Takva objašnjenja, međutim, imaju važnu ideološku funkciju: ona političku impotenciju predstavljaju kao odraz nekakvog autoritarnog društvenog karaktera, a ne kao rezultat društvenih odnosa unutar specifične društveno-ekonomske

1 Takvi oblici mobilizacije i organizacije već su prepoznati u literaturi o studentskom aktivizmu i društvenim pokretima u postsocijalističkom prostoru, posebno u analizama univerziteta kao političkog prostora i horizontalnih formi delanja (Bačević 2014; Štikš i Horvat 2015; Baća 2023).

formacije. Na taj način, odgovornost za stabilnost postojećeg poretka prebacuje se na dominirane društvene slojeve, tj. na ono što se u građanskoj društvenoj nauci naziva „građaninom”, dok se strukture moći koje proizvode osećaj nemoći ostavljaju po strani. Problem se tako premešta iz sfere političke ekonomije i političke sociologije u sferu kulture i psihologije, čime se politički poredak naturalizuje i prestaje da se pojavljuje kao istorijski promenljiv odnos moći, odnosno počinje da se doživljava kao nepromenljiva društvena datost.

Takva naturalizacija dominantnog političkog poretka ne nastaje spontano; ona je rezultat određenih ideoloških i institucionalnih praksi – od načina na koji mediji strukturiraju javni diskurs i hijerarhizuju političke teme, preko obrazovnih i administrativnih procedura koje oblikuju percepciju političke kompetencije, do svakodnevnih klijentelističkih i birokratskih interakcija kroz koje se politička moć doživljava kao spoljašnja i nedostižna – putem kojih se reprodukuju postojeći društveni odnosi. Politička impotencija se u tom smislu ne može razumeti samo kao posledica institucionalnih ograničenja ili ekonomskih odnosa, nego i kao rezultat ideoloških praksi koje proizvode određene oblike političke subjektivnosti. U altiserijanskom smislu, ideologija ne funkcioniše prvenstveno kao skup ideja ili predstava, već kao materijalna praksa koja proizvodi subjekte. Kao što Altiser piše, ideologija „predstavlja imaginarni odnos pojedinaca prema njihovim realnim uslovima postojanja” (Althusser 1976:289), i učestvuje u reprodukciji odnosa dominacije i poslušnosti. U tom smislu, politička impotencija može se razumeti kao jedan od efekata ideološke reprodukcije društvenih odnosa: kao oblik političke subjektivnosti u kojoj deo društvenih aktera sebe doživljava kao politički nemoćne, odnosno kao aktere koji mogu imati političke stavove i nezadovoljstva, ali ne i stvarnu političku moć da utiču na društvene odnose, dok se istovremeno drugi delovi društva – posebno oni integrisani u odnose političke lojalnosti i raspodele resursa – mogu doživljavati kao politički kompetentni ili čak kao učesnici u reprodukciji poretka.

Političku impotenciju je, dakle, plodnije posmatrati kao specifičan društveni odnos. Ona je ime situacije u kojoj široki slojevi društva poseduju relativno stabilizovane političke stavove i percepcije nepravde – oblikovane kroz svakodnevno iskustvo rada, nesigurnosti, odnosa sa institucijama i javnim diskursom – ali ne raspolažu organizacionim, institucionalnim i simboličkim sredstvima da ta iskustva prevedu u efikasno kolektivno političko delanje. Takva impotencija se u tom smislu može razumeti kao stanje u kojem društvene grupe raspolažu politički relevantnim interesima ukorenjenim u njihovim materijalnim pozicijama, ali ne i sredstvima da ih artikulišu i nametnu kao opšti interes. Pritom ti interesi nisu homogeni:

dok se kod dela društva oni formiraju kao latentno opozicioni u odnosu na postojeće odnose moći, kod drugih slojeva – posebno onih uključenih u mreže državne redistribucije, klijentelističke odnose ili segmente ekonomije zavisne od političkog posredovanja – mogu biti delimično ili potpuno kompatibilni sa reprodukcijom poretka. Time politička impotencija prestaje da bude samo posledica određenih društvenih odnosa i postaje jedan od načina njihove reprodukcije: poredak se stabilizuje ne samo zato što je mogućnost kolektivnog delovanja strukturno ograničena, već i zato što su društveni interesi fragmentisani, diferencirano integrisani i neravnomerno politički artikulisani.

U gramšijanskom smislu, hegemonija se ne odnosi samo na simboličku dominaciju jedne društvene grupe, već pre svega na njenu sposobnost da organizuje društvene odnose, da uspostavi određeni moralni i intelektualni poredak i da različite društvene interese poveže u relativno stabilnu političku celinu. Kao što Gramši pokazuje, istorijsko delanje moguće je samo onda kada se formira ono što on naziva „kolektivnim čovekom”, odnosno kada se „mnoštvo rasutih volja, sa heterogenim ciljevima, ujedini za istu svrhu, na osnovu zajedničke i jedinstvene koncepcije sveta” (Gramsci 2011:6). Ako je za Gramšija hegemonija sposobnost jedne društvene grupe da organizuje kolektivnu volju, onda se hegemonija u perifernim društvima često zasniva upravo na suprotnom procesu, odnosno na održavanju rasutih volja u stanju međusobne izolacije. U takvim uslovima, stabilnost poretka ne počiva prvenstveno na integraciji podređenih klasa kao homogenog aktera, već na diferenciranoj i selektivnoj integraciji različitih društvenih slojeva – uključujući i delove srednjih klasa i profesionalnih grupa – tj. takva stabilnost se gradi pre svega na njihovoj fragmentaciji, na odnosima zavisnosti i na odsustvu organizacionih formi kroz koje bi se društveni interesi mogli prevesti u političku snagu.

U tom kontekstu, klijentelizam predstavlja jedan od ključnih mehanizama savremene hegemonije na periferiji.² U političkoj sociologiji postsocijalističkih društava klijentelizam se ne može tumačiti kao devijacija institucija; on predstavlja stabilan mehanizam političke integracije i kontrole društva, posebno u uslovima ekonomske nesigurnosti i slabe institucionalne autonomije (Kitschelt and Wilkinson 2009; Hale 2015). Klijentelistički odnosi čine specifičan način organizovanja društvenih odnosa u uslovima ekonomske nesigurnosti i visoke zavisnosti od države. Pristup zaposlenju u javnom sektoru, privremenim poslovima, socijalnim davanjima, lokalnim projektima ili administrativnim uslugama često je posredovan partijskim i

2 O karakteru aktuelne vlasti u Srbiji kao o „hegemonijskom klijentelizmu” čitaoci mogu videti u: Mladenović 2025; Pantić 2026 (tekst u ovom tematu).

neformalnim mrežama, kroz koje se raspodeljuju resursi, radna mesta i različite administrativne pogodnosti. Time se ekonomska nesigurnost prevodi u odnos političke zavisnosti, jer pristup materijalnim resursima postaje vezan za političku lojalnost i uključenost u mreže posredovanja.

U takvoj konfiguraciji društvenih odnosa politička lojalnost funkcioniše kao resurs razmene, dok pristup javnim resursima postaje sredstvo političke integracije i kontrole društva. Politički odnos se tako ne uspostavlja samo na nivou izbora ili političkih uverenja, odnosno na nivou deklarativnih stavova, već i – i pre svega – na nivou materijalnih interesa vezanih za pristup radu, prihodima i socijalnoj sigurnosti. Takođe se ugrađuje u svakodnevne prakse zapošljavanja, rešavanja administrativnih pitanja i obezbeđivanja socijalne sigurnosti. U takvim uslovima politički sukob dobija i egzistencijalnu dimenziju, jer gubitak političke zaštite može značiti i gubitak pristupa radu, prihodima ili javnim resursima. Klijentelizam se iz te perspektive pojavljuje kao stabilan mehanizam organizovanja društvene zavisnosti, kroz koji se istovremeno reprodukuju odnosi moći i sužava prostor za autonomno političko organizovanje društva.

Paralelno sa ovim procesima odvija se i depolitizacija društvenih sukoba. Ekonomski i socijalni problemi – nezaposlenost, niske zarade, prekarni radni odnosi, privatizacije, urušavanje javnih usluga – retko se artikulišu kao politička pitanja koja se tiču strukture ekonomije, raspodele resursa i odnosa moći. Umesto toga, oni se najčešće prevode u moralni ili tehnički jezik: kao problemi korupcije, neefikasne administracije, nedovoljne stručnosti ili individualne nesposobnosti. Na taj način, pitanja, koja su po svojoj prirodi politička, počinju da se pojavljuju kao administrativna, ekspertiska ili moralna pitanja, čime se sužava prostor za njihovu političku artikulaciju. Društveni konflikti time ne nestaju, ali gube politički oblik; oni se raspršuju na niz pojedinačnih problema koji se rešavaju individualno, kroz tržište, kroz neformalne mreže ili kroz zahtev za socijalni dijalog sa benevolentnom državom (možda je najeklatantniji primer tog fenomena lečenje siromašne dece i/ili dece sa retkim bolestima SMS-om). Depolitizacija, u tom smislu, nije produkt odsustva konflikta; ona je efekat odsustva političkih formi kroz koje bi se konflikt mogao organizovati i artikulisati kao kolektivni interes.

Jedan od specifičnih mehanizama stabilizacije takvog poretka predstavlja i masovna emigracija. Emigracija funkcioniše kao svojevrsni „exit”, odnosno kao individualna strategija izlaska iz nepovoljnih društvenih uslova (Hirschman 1970). U istočnoevropskim društvima individualna mobilnost često postaje dostupnija i izvesnija strategija od kolektivne političke akcije (Bohle and Greskovits 2012; Krastev 2017). Nezadovoljstvo se tada ne artikulise kao politički pritisak unutar društva, već se razrešava individualnim

odlaskom. Emigracija se tako upisuje u samu strukturu društvenih odnosa kao jedan od načina na koji se reguliše odnos između društvenog nezadovoljstva i političke stabilnosti. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, Srbija je za poslednjih deset godina izgubila više od 660.000 stanovnika, dok svake godine izgubi približno jedan grad srednje veličine (N1, 7. avgust 2025). Ovakvi demografski tokovi imaju i političke posledice, jer društvo pritom u značajnoj meri gubi mobilnije i obrazovanije slojeve stanovništva, što potvrđuju i brojna istraživanja o selektivnom karakteru migracija u društvima koja su restaurisala kapitalizam 1990-ih, kao i one koji su najspremniji da preuzmu politički rizik. Emigracija tako postaje deo šireg mehanizma kroz koji se smanjuje kapacitet društva za dugoročnu političku mobilizaciju, ne zato što društveni konflikti nestaju ili ostaju bez aktera u apsolutnom smislu, već zato što se sužava i fragmentiše društvena baza sposobna za njihovu dugoročnu organizaciju i političku artikulaciju.

Svi ovi procesi – klijentelizam, depolitizacija i emigracija – proizvode duboku fragmentaciju društva u Srbiji. Njegovu strukturu obeležava specifična konfiguracija klasnih odnosa nastala u procesu restauracije kapitalizma i integracije u periferiju svetskog sistema: slaba industrijska baza, dominacija uslužnog i niskoprofitnog sektora, visoka stopa prekarnog rada, veliki udeo *bullshit jobs* (Graeber 2018), fragmentisano radništvo i relativno slaba i nestabilna srednja klasa, čiji je položaj često zavisao, ili od države ili od stranog kapitala (Lazić 2011; Pešić, Backović i Mirkov 2018). U takvoj klasnoj strukturi veliki deo radno aktivnog stanovništva nalazi se u nesigurnim radnim odnosima, bez stabilnih profesionalnih identiteta, bez snažnih sindikalnih organizacija i bez institucionalnih kanala kroz koje bi mogao da artikulise svoje ekonomske i političke interese. Društveni interesi se u takvim uslovima retko formiraju kao kolektivni klasni interesi, već ostaju vezani za individualne strategije preživljavanja, što dugoročno otežava formiranje stabilnih kolektivnih političkih aktera.

Država se u takvoj društvenoj konfiguraciji pojavljuje kao centralno mesto kroz koje se posreduje pristup ekonomskim resursima i socijalnoj sigurnosti. Država predstavlja „materijalnu kondenzaciju odnosa snaga između klasa i klasnih frakcija” (Poulantzas 2013:191), odnosno institucionalno polje u kojem se stabilizuju i reprodukuju već etablirani odnosi moći između osnovnih društvenih snaga. Kako se značajan deo investicija, radnih mesta, subvencija i socijalnih davanja raspodeljuje upravo kroz državne institucije, društveni sukobi se u velikoj meri premeštaju na teren borbe za pristup partiji hegemonu i njenoj zaštiti. Politički odnosi se time ugrađuju u svakodnevne ekonomske strategije pojedinaca i društvenih grupa, dok se mogućnost autonomnog političkog organizovanja društva sužava u meri u kojoj pristup materijalnoj sigurnosti zavisi od političkog posredovanja.

Na tom tragu, političku impotenciju treba posmatrati kao svojevrsni politički izraz ovako strukturisanog društva. Klijentelizam, depolitizacija društvenih problema, emigracija i fragmentisana društvena struktura međusobno su povezani mehanizmi koji oblikuju političko polje i određuju granice mogućeg političkog delanja. Društveni konflikti, u takvom kontekstu, ne nestaju, ali se retko artikuliraju kroz stabilne organizacije civilnog društva – u gramšijanskom, ne u ljudskopravaškom smislu tog koncepta – i kolektivne političke projekte. To ne znači da neinstitucionalni oblici političkog delanja izostaju; naprotiv, savremeno društvo karakteriše rast protestnih aktivnosti i različitih formi neformalnog angažmana. Političko polje se iz tih razloga – iako kvalitativna razlika nije velika (Bourdieu 1981:4–5), u većoj meri nego što je to slučaj u državama kapitalističkog centra – reprodukuje kao strukturisani rascep između relativno zatvorenog prostora profesionalne politike i disperzovanog, slabo koordinisanog polja neinstitucionalnog delanja, dok društvena većina ostaje potpuno izvan trajnih i organizovanih formi političke moći. U takvoj konfiguraciji društvenih odnosa, politička impotencija predstavlja gotovo zdravorazumsku karakteristiku političkog života, odnosno jedan od mehanizama kroz koje se održava stabilnost hegemonijskog poretka u uslovima društvenog nezadovoljstva.

II. Kriza hegemonije

Hegemonijski poreci retko nestaju naglo. Oni se najčešće reprodukuju kroz rutinu, naviku, fragmentaciju društva i uverenje da je postojeći poredak jedini mogući. Stabilnost poretka u tom smislu ne počiva samo na institucijama i represiji, već i na onome što Gramši naziva „zdravim razumom” (Gramsci 2011:6-7), odnosno na skupu uverenja kroz koja se postojeći društveni odnosi doživljavaju kao prirodni i nepromenljivi. Međutim, takvi poreci mogu ući u krizu kada događaj koji je u početku percipiran kao izolovan incident počne da dobija šire političko značenje i kada atomizovana nezadovoljstva počnu da se prepoznaju kao deo zajedničkog iskustva. Sličnu funkciju imali su i raniji traumatični događaji, poput tragedija u Ribnikaru, Duboni i Malom Orašju, koji su već otvorili pukotine u dominantnim interpretativnim okvirima, ali bez dugotrajnije političke kristalizacije. Upravo takvu ulogu imala je tragedija u Novom Sadu, čiji su uzroci vrlo brzo prestali da se tumače kao pojedinačni propust ili nesrećan slučaj, odnosno počeli su da se doživljavaju kao simptom šire krize liberalno-demokratskog sistema u Srbiji.

U literaturi o društvenim pokretima ovakvi događaji često se opisuju kao „moralni šokovi”, odnosno kao situacije koje iznenada razbijaju rutinu svakodnevice i dovode do nagle politizacije pojedinaca koji do tada nisu

učestvovali u političkom životu (Jasper 1997; 2011). Moralni šok sâm po sebi ne proizvodi politički pokret, ali može delovati kao okidač koji omogućava da se dugo akumulirano nezadovoljstvo artikuliše u javnom prostoru. Njegov efekat nije samo u tome što izaziva ogorčenje – on menja percepciju društvene stvarnosti: ono što se do juče činilo kao izolovani problem počinje da se doživljava kao deo šire strukture moći, a ono što se činilo kao nepromenljivo počinje da se pojavljuje kao politički problem. Takvi momenti predstavljaju ono što Vilijam Sivel naziva „događajem” u sociološkom smislu te reči, odnosno potencijalno strukturno-transformišućim zbivanjem u kojem se stare strukture značenja dovode u pitanje, dakle zbivanjem koje te strukture može „rekonfigurisati” (Sewell 2005:144) i otvariti prostor za nove oblike kolektivnog delanja.

Jedan od prvih i najvažnijih efekata takvih događaja jeste gubitak straha. U stabilnim hegemonijskim porecima strah ne mora biti stalan niti otvoreno represivan; on je često internalizovan kao procena rizika, odnosno kao uverenje da je političko suprotstavljanje opasno, besmisleno ili unapred osuđeno na neuspeh. U literaturi o društvenim pokretima često se pokazuje da je jedan od ključnih uslova političke mobilizacije upravo promena u percepciji rizika: kada veliki broj ljudi istovremeno izađe na ulicu, rizik koji je ranije bio individualan postaje kolektivan, a ono što je ranije izgledalo kao lična izloženost počinje da se doživljava kao deo zajedničke akcije (up. npr. Kuran 1991; Tilly 1978). Rizik ne nestaje, ali menja svoju strukturu i raspodelu: iz individualnog prelazi u kolektivni okvir delanja, čime se smanjuje njegova sposobnost da deluje kao ograničavajući faktor političke mobilizacije. Taj trenutak predstavlja jednu od ključnih prelomnih tačaka u svakom društvenom pokretu koji ima transformativni potencijal, jer označava prelazak iz stanja individualne rezignacije u stanje kolektivnog delanja.

Paralelno sa gubitkom straha odvija se i proces delegitimizacije vlasti. Hegemonija u perifernim državama, sa vlastima koje imaju snažnu kontrolu nad represivnim i ideološkim državnim aparatima (Altiser 2015), počiva pre svega na uverenju da je postojeća vlast, uprkos svim manama, jedina realna opcija, ili barem garant stabilnosti. U gramšijanskom smislu, hegemonija podrazumeva da vladajuća klasa ne samo vlada, već i vodi, odnosno da uspeva da svoje interese predstavi kao opšti interes društva. Međutim, kada vladajuća grupa počne da gubi sposobnost da obezbeđuje aktivni pristanak i da svoje partikularne interese predstavlja kao opšti interes društva, kada „više ne vodi već samo vlada”, oslanjajući se pre svega na prinudu, tada nastupa ono što Gramši naziva krizom autoriteta (Gramsci 2011:34). Kriza autoriteta ne znači nužno da vlast gubi sve oblike podrške, već da gubi sposobnost da svoje odluke predstavlja kao opšti interes i da društvene sukobe drži unutar postojećeg institucionalnog okvira. U takvim

situacijama, svaka nova represivna mera, svaka afera ili svaki pokušaj diskreditacije protesta može imati efekat suprotan od očekivanog, dodatno produbljujući nepoverenje i šireći politički konflikt. Kao što Gramši piše, kriza se sastoji upravo u tome „što staro umire, a novo ne može da se rodi; u tom vakuumu javljaju se najrazličitiji morbidni fenomeni” (*Ibid.*). Političke krize se u tom smislu ne mogu svesti samo na institucionalne sukobe ili promene vlasti; one označavaju trenutke u kojima se raskida veza između vladajućih ideologija i društvenih grupa koje su ih ranije prihvatale, odnosno trenutke u kojima postojeći poredak gubi sposobnost da organizuje društveni pristanak. Kao što pokazuje Mišel Dobri, političke krize nastaju upravo onda kada se poremeti uobičajena ravnoteža između društvenih sektora i kada akteri počnu da deluju izvan rutinskih institucionalnih okvira (up. Dobry 1986).

Ipak, između događaja koji proizvodi moralni šok i pune krize hegemonije postoji još jedan posredni nivo, bez kojeg se teško može razumeti kako protest prerasta u pokret. Događaj sâm po sebi ne proizvodi trajnu političku dinamiku; takvu dinamiku proizvode tek organizacione forme kroz koje se afekti, ogorčenje i spontano okupljanje stabilizuju u ponovljive i prepoznatljive oblike kolektivnog delanja. U tom smislu važni su i – kako ih Tili naziva – „repertoari kolektivnog delanja”, odnosno društveno dostupne i istorijski oblikovane forme protesta, blokade, okupljanja i javno osporavanje vlasti (Tilly 1986:89), i ono što Sidni Taro opisuje kao proces difuzije i umrežavanja protesta (Tarrow 2012). U studentskom pokretu to se vidi u uspostavljanju plenuma, blokada, javnih okupljanja i horizontalnih oblika koordinacije, kroz koje protest dobija organizacionu gustinu i prestaje da bude samo reakcija na događaj. Tu se otvara i jedno važno pitanje forme: horizontalnost ne znači odsustvo organizacije; u pitanju je specifičan oblik organizacije koji pokušava da spoji političku inkluzivnost i operativnu sposobnost. Upravo zato na studentski pokret treba gledati kao na proces u kojem se stvaraju nove političke rutine, novi jezici i novi oblici zajedničkog delanja.

Kriza hegemonije pritom se ne odvija samo u institucijama i diskursu, već i u prostoru. Kada univerziteti, ulice i trgovi prestanu da budu samo mesta cirkulacije i postanu mesta političkog okupljanja, dolazi do privremene rekonfiguracije društvenog prostora i odnosa moći. Univerzitet u takvim trenucima nije više samo obrazovna institucija, on postaje politički prostor, ulica prestaje da bude puka komunikaciona infrastruktura i postaje mesto sukoba, a blokada postaje teritorijalizacija političkog konflikta.³

3 O univerzitetu kao specifično političkom polju, već je pisano u literaturi o transformaciji univerziteta i njegovoj ulozi u savremenim protestima (Baćević 2014).

U tom smislu, protest ne menja samo politički diskurs, već i prostorni raspored društvenog života. Smatramo da je to sociološki važno, jer pokazuje da je hegemonija ne samo poredak ideja i institucija, već i poredak prostora, kretanja i raspodele vidljivosti. Kada mali gradovi, periferne sredine i ruralni prostori uđu u istu političku dinamiku sa univerzitetskim centrima, krizom više nije zahvaćen samo politički vrh sistema, nego i njegova teritorijalna organizacija. Time se otvara mogućnost za širenje političkog konflikta izvan uskih urbanih i kulturnih miljea u kojima su protesti ranije ostajali zatvoreni (up. Balunović 2025; Vukelić i Pešić 2023).

Osim toga, ova, u osnovi benjamovska teza koju smo razvijali i na drugom mestu (Zarić 2024:104–108), jeste činjenica da kriza hegemonije podrazumeva i promenu doživljaja vremena. U stabilnim porecima vreme se doživljava kao beskonačno ponavljanje istog: izbori se smenjuju, afere nižu, nezadovoljstvo postoji, ali ne dolazi do društvene mobilizacije. Politički događaj takvu temporalnost prekida. Stvara se utisak da istorija više nije zatvorena, da sadašnjost nije samo produžetak već poznate logike, već prostor u kojem su mogući i drugačiji ishodi. U tom smislu, kriza hegemonije nije samo politički sukob; ona sadrži potencijal promene režima istorijskog iskustva: ono što je do juče izgledalo kao trajna sadašnjost počinje da se doživljava kao otvorena situacija, a ono što je bilo potisnuto u horizont nemogućeg ulazi u prostor političke imaginacije. Takva promena temporalnosti od posebne je važnosti za studentski pokret, jer pokazuje da njegova politička energija ne proizlazi samo iz zahteva ili broja učesnika, već iz promene u samom doživljaju istorijskog vremena.

Jedan od pokazatelja da ono što smo imali u Srbiji nakon pada nadstrešnice nije samo protest, već dublja politička kriza, jeste, kao što smo nagovali, širenje mobilizacije izvan društvenih, kulturnih i regionalnih krugova koji su bili baza svih protesta od 2012. godine. Studentski protesti u Srbiji vrlo brzo su prestali da budu isključivo studentski: podrška je počela da dolazi od univerzitetskih profesora, prosvetnih radnika, delova radništva, zaposlenih u javnom sektoru, ali i od stanovništva manjih gradova i ruralnih sredina. To širenje je sociološki relevantno, jer pokazuje da nezadovoljstvo nije ograničeno na jednu društvenu grupu, već da različiti društveni subjekti počinju da prepoznaju zajedničke uzroke svojih problema. U literaturi o društvenim pokretima ovaj proces se često opisuje kao širenje mobilizacionih mreža i formiranje novih koalicija između društvenih grupa koje ranije nisu delovale zajedno (McAdam, Tarrow, and Tilly 2001).

Onog trenutka kada se različita nezadovoljstva počnu prepoznavati kao deo istog političkog problema, dolazi do promene u samoj strukturi političkog konflikta: pojedinačni problemi prestaju da se doživljavaju kao izolovani slučajevi, tj. počinju da se artikulišu kao izraz opštih društvenih odnosa.

Upravo u tom trenutku može se govoriti o krizi hegemonije u gramšijanskom smislu te reči, odnosno o situaciji u kojoj vladajuća grupa više ne uspeva da organizuje društveni pristanak, dok se istovremeno otvara prostor za formiranje novih oblika kolektivnog delanja i novih političkih subjekata. Kriza hegemonije se u tom smislu ne manifestuje samo kao politička nestabilnost, nego pre svega kao promena u načinu na koji društvene grupe doživljavaju sopstveni položaj i sopstvene mogućnosti delanja: materijalni uslovi i interesi ne nestaju, ali se reinterpreтираju kroz nove kolektivne okvire značenja, u kojima se neposredna egzistencijalna pitanja počinju povezivati sa širim vizijama društvenog poretka i političkim promenama. Ono što se ranije činilo kao individualna sudbina, počinje da se doživljava kao zajednički politički problem, a ono što se činilo kao petrifikovano, počinje da se u imaginaciji značajnog dela društva vidi kao istorijski promenljivo. Upravo u tom pomaku – od individualnog nezadovoljstva ka kolektivnom političkom iskustvu – vidimo značaj studentskog pokreta i početak procesa koji ovde označavamo kao proces političke subjektivacije.

III. Proces političke subjektivacije

Kriza hegemonije sama po sebi ne proizvodi politički subjekt. Ona razara postojeće oblike političke stabilnosti i otvara prostor u kojem politička subjektivacija postaje moguća, ali ne i nužna istorijska putanja. Između krize poretka i nastanka političkog subjekta ne postoji mehanička korelacija. Štaviše, istorijsko iskustvo pokazuje da krize hegemonije mnogo češće vode do apatije, reakcionarne restauracije ili fragmentacije društva, nego do formiranja novog – kvalitativno drugačijeg – političkog aktera. Upravo zato pitanje političke subjektivacije nije pitanje spontanog nezadovoljstva, već, pre svega, pitanje formi kroz koje se to nezadovoljstvo organizuje, artikulise i pretvara u trajnu političku praksu. Politički subjekti ne prethode političkom delanju; oni nastaju kroz njega, odnosno kroz procese kolektivnog delanja i formiranja zajedničkog identiteta.

U tom smislu, političku subjektivaciju ne treba razumeti kao spontano „buđenje naroda”, niti kao logičnu posledicu pogoršanja materijalnih uslova života. Odavno bismo živeli u komunizmu kada bi političko delanje na bazi neposrednih interesa bilo determinisano objektivnim pozicijama pojedinaca ili grupa u organizaciji društvenog života. Da bi neka društvena grupa postala politički akter, nije dovoljno da deli isti društveni položaj ili iste interese; neophodno je da se, na toj bazi, formira kolektivni identitet koji omogućava zajedničko delanje. Kolektivni identitet se ne može svesti na racionalno kalkulisanje interesa, već podrazumeva pre svega svest o zajedničkim interesima i njihovu artikulaciju kao politički relevantnih,

zatim prepoznavanje njihove suprotstavljenosti interesima drugih društvenih grupa, kao i određeni stepen emocionalne uključenosti članova grupe, odnosno osećaj pripadnosti zajedničkom poduhvatu i zajedničkoj borbi (Melucci 1995:44–45). Drugim rečima, politički subjekt ne nastaje samo na osnovu interesa, već i na osnovu identifikacije.

Takođe, kolektivni identitet uvek ima i relacijsku dimenziju, jer se kolektiv i sistem recipročno konstituišu: grupa postaje politički subjekt tek u trenutku kada sebe počne da doživljava kao kolektivnog aktera u odnosu na neku formu moći, vlasti ili dominacije (*Ibid.*:47). Politička subjektivacija stoga je uvek relacijski proces: politički subjekt ne nastaje u izolaciji, već u odnosu prema protivniku, institucijama ili poretku koji se dovodi u pitanje. Tek kada se privatna nezadovoljstva počnu interpretirati kao deo šireg sistema moći, a ne kao individualni problemi, nastaje mogućnost formiranja političkog subjekta. Zbog toga Melucci insistira da je za razumevanje kolektivne akcije potrebno najpre prepoznati polje u kojem se ona pojavljuje, odnosno strukturu odnosa unutar kojih različite društvene grupe deluju, pa tek onda analizirati njihove motive i ideologije (*Ibid.*:53).

Politička subjektivacija ne počinje na nivou ideja, već na nivou prakse i društvenih odnosa: tek kada se uspostavi prostor kolektivnog delanja – kroz plenum, blokade, okupljanja i zajedničke akcije – nastaje mogućnost da se različiti pojedinci i društvene grupe počnu doživljavati kao deo istog političkog aktera. U tom smislu, politički subjekt nije unapred data društvena kategorija, već rezultat procesa kolektivnog delanja kroz koji se istovremeno formiraju i kolektivni identitet i politički zahtevi. Upravo zato studentski pokret u Srbiji nije važan samo kao protestni pokret, nego kao prostor u kojem se razvijaju nove političke prakse i u kojem dolazi do transformacije društvenih aktera: politički subjekt ne nastaje samim tim što veliki broj ljudi deli isto nezadovoljstvo, već tek kada počne da deluje kao kolektivni akter. Drugim rečima, politički subjekt ne nastaje u trenutku kada ljudi počnu da misle isto – on se formira jedino kroz zajedničko delanje. To odgovara onome što Žak Ransijer naziva političkom subjektivacijom, odnosno procesom kroz koji oni koji su prethodno bili isključeni iz sfere politike počinju da se pojavljuju kao politički subjekti. Politička subjektivacija u tom smislu podrazumeva stvaranje onoga što pomenuti filozof naziva „polemičkim scenama”, odnosno prostorima – sa svim njihovim kontradikcijama – u kojima oni koji su inače isključeni iz političkog odlučivanja mogu da pokažu svoju jednaku sposobnost da učestvuju u politici i da na taj način razotkriju protivurečnost između logike realnog kapitalizma i logike nominalne političke jednakosti (Rancière 1995:66).

Plenumi, blokade i javna okupljanja mogu se razumeti upravo kao takve polemičke scene, odnosno kao mesta na kojima se proizvodi politički

subjekt.⁴ Njihov značaj ne leži samo u tome što omogućavaju donošenje odluka bez posredovanja političkih partija, već u tome što menjaju sâm odnos pojedinaca prema politici. U atomizovanim društvima u kojima se kroz odnose moći fabrikuje depolitizacija, politika se najčešće doživljava kao sfera koja je odvojena od svakodnevnog života i rezervisana za profesionalne političare, eksperte i partijske organizacije. Iako različiti oblici neinstitucionalnog političkog aktivizma – od protesta do inicijativa i lokalnih mobilizacija – nesumnjivo postoje i povremeno su vrlo intenzivni, oni često ostaju fragmentisani, kratkotrajni i bez stabilnih organizacionih formi koje bi omogućile dugotrajnije političko delanje. Većina ljudi u takvom sistemu učestvuje u politici i u društvenom životu periferno, najčešće kroz glasanje, dok se između izbora politika doživljava kao nešto što se dešava negde drugde i na šta „obični ljudi” nemaju stvarni uticaj. Ple-num, međutim, uvodi drugačiju logiku: on pretpostavlja da svako ima pravo da govori, predlaže, raspravlja i odlučuje. Na taj način, politika prestaje da bude spoljašnja sfera i postaje praksa u kojoj pojedinci neposredno učestvuju. U tom smislu, politički subjekt ne nastaje samo kroz zajedničke zahteve; on se stvara kroz sâmo iskustvo zajedničkog okupljanja i delanja, što u velikoj meri odgovara onome što Džudit Batler (2019) naziva performativnom dimenzijom političkog okupljanja.

U tom procesu odvija se ono što se može nazvati učenjem politike. Pojedinci ne ulaze u politički prostor kao već formirani politički akteri, oni to postaju kroz samu praksu deliberacije i zajedničkog odlučivanja. Kroz rasprave, neslaganja, proceduralne sporove, glasanja i pokušaje da se pronade zajednički jezik, učesnici pokreta uče da svoje privatne probleme formulišu kao javne, da svoje pojedinačne interese prevedu na jezik opšteg interesa i da prihvate kompromise koji omogućavaju zajedničko delanje. Taj proces je često spor i konfliktan, ali upravo kroz takve procese nastaje politička kompetencija koja je neophodna za postojanje političkog subjekta. U tom smislu, politički subjekt treba manje razumeti kao nekakav unapred postojeći kolektivni identitet, jer je on faktički više rezultat procesa političkog učenja i zajedničkog delanja.

Politička subjektivacija označava, dakle, proces kroz koji društvene grupe koje su do tada postojale samo kao sociološke kategorije – studenti, nastavnici, radnici, nezaposleni – počinju da delaju kao politički akter. Ovakvo razumevanje subjektivacije nadovezuje se i na novija istraživanja političke mobilizacije u postsocijalističkom kontekstu. Ona naglašavaju

4 Slični oblici organizacije već su analizirani u kontekstu studentskih pokreta u regionu, posebno u vezi sa praksama direktne demokratije i horizontalnog odlučivanja (Štikš i Horvat 2015), ali se ovde njihov značaj razmatra pre svega u odnosu na proces političke subjektivacije i njegove granice.

važnost procesa kroz koji se građani i studenti konstituišu kao politički akteri (Baća 2023), ali ga proširuju povezivanjem sa problemom hegemonijske stabilizacije. Dakle, društvene grupe ne postaju politički subjekti samim tim što imaju zajednički društveni položaj. Marksistička teorija nas uči da klasa ne postoji kao struktura unapred data u ekonomiji (odnosno, da se u tom slučaju radi o *klasi po sebi*, koja bez subjektivacije, odnosno razvijanja klasne svesti, nema delatni potencijal), već nastaje kroz istorijsko iskustvo i zajedničko delanje, tj. postaje *klasa za sebe*. Na sličan način, politički subjekt ne postoji unapred; on nastaje kroz proces kolektivnog delovanja i političke borbe.

U tom kontekstu posebno je važan stav koji se pojavio unutar studentskog pokreta: „koalicija ideološkog minimuma, o razlikama kasnije”. Ta formula kondenzuje jedno političko iskustvo koje je mnogo ređe nego što se obično pretpostavlja: iskustvo zajedništva koje se ne gradi na prethodno datoj ideološkoj homogenosti, nego na praktično uspostavljenoj saglasnosti oko ograničenog broja zahteva, procedura i ciljeva. Političko jedinstvo ovde ne proističe iz identitetske podudarnosti učesnika, niti iz potpunog poklapanja njihovih društvenih horizonata; ono je efekat sposobnosti da se u konkretnom istorijskom trenutku održi zajedničko delanje uprkos razlikama. U tom smislu, ono što se u pokretu formira ne može se svesti na prost zbir pojedinačnih stavova i zahteva, na ono što je Žan-Žak Ruso nazivao „voljom svih” (*volonté de tous*), odnosno na aritmetički zbir individualnih interesa. Pre bi se moglo reći da se kroz samu praksu plenuma na fakultetima, blokada i zajedničkog odlučivanja postepeno oblikuje nešto što je bliže onome što je ovaj autor nazivao „opštom voljom” (*volonté générale*) (Rousseau 2002; Dobrescu 2009): ne kao unapred postojeće jedinstvo, već kao rezultat procesa u kojem pojedinci, delujući zajedno, uče da svoje pojedinačne interese prevode na jezik zajedničkog interesa. Opšta volja u tom smislu nije polazna tačka političkog delanja; ona je pre njegov ključni rezultat.

Jedan od najvažnijih efekata tog procesa jeste promena samog odnosa između društva i politike. Društvo, koje je dugo funkcionisalo kao agregat izolovanih pojedinaca, naviknutih da politiku doživljavaju kao spoljašnji svet profesionalnih aktera, počinje da se pojavljuje kao kolektivna snaga koja nastoji da utiče na sopstvene uslove života. Ova promena se ne iscrpljuje ni u organizacionoj ravni. Ona zahvata način na koji se opažaju granice mogućeg, legitimnog i zamislivog. Privatne teškoće dobijaju javni jezik; disperzovana iskustva nepravde počinju da se prepoznaju kao elementi iste strukture dominacije; ono što je juče delovalo kao sudbina, danas se pojavljuje kao politički problem. U tom pomaku odvija se jedna dublja transformacija: menja se ne samo raspored političkih aktera, nego i sama percepcija

političke stvarnosti. Politička subjektivacija zato obuhvata i reorganizaciju političke imaginacije, odnosno premeštanje granice između onoga što se smatra datim i onoga što se počinje doživljavati kao promenljivo.

Ovakav proces takođe menja i sâm smisao demokratije. U uslovima dugotrajne depolitizacije, demokratski poredak se najčešće svodi na proceduru izbora, na smenu elita i na periodično potvrđivanje političke reprezentacije. Iskustvo plenuma, zborova, blokada i drugih oblika zajedničkog rada i odlučivanja unosi u tu sliku drugačiji politički sadržaj. Demokratija se više ne pojavljuje prvenstveno kao institucionalni poredak, nego kao praksa: kao svakodnevni rad na zajedničkim odlukama, kao spor i često protivrečan proces usaglašavanja, raspravljanja i preuzimanja odgovornosti. U tom smislu, iskustvo pokreta potvrđuje ono što Žak Ransijer naziva demokratijom kao „delanjem koje iznova oduzima oligarhijskim vladama monopol nad javnim životom, a bogatima njegovu svemoć nad životima” (Rancière 2005:105). Demokratija se, dakle, ne pojavljuje kao stabilno stanje političkog sistema; ona otelevljuje praksu prekida, kao moment u kojem oni koji su inače isključeni iz odlučivanja stupaju na političku scenu i počinju da odlučuju o zajedničkim poslovima. Ako politička subjektivacija označava proces kroz koji društvene grupe postaju politički akteri, a opšta volja proces putem kojeg se formira zajednički interes, onda se demokratija može razumeti kao istorijski oblik u kojem se ta dva procesa povremeno prepliću, odnosno kao trenutak u kojem oni koji inače nemaju ni vlast ni moć počinju da delaju kao politički subjekt i da formulišu opšti interes društva.

Zbog toga studentski pokret u Srbiji valja razumeti pre svega kao proces političke subjektivacije čiji ishod ostaje otvoren. Njegov istorijski značaj ne iscrpljuje se u protestima, niti samo u zahtevima koje je artikulisao. Treba ga tražiti u promeni političkog iskustva koju je proizveo, tj. u promeni načina na koji deo društva misli sopstveno mesto u zajednici, sopstveni odnos prema politici i sopstvenu sposobnost da deluje zajedno sa drugima. U tom smislu, najdublji učinak pokreta možda se ne nalazi samo u onome što je osporio, nego i u onome što je omogućio da nastane. Pitanje koje ostaje otvoreno tiče se sudbine tog iskustva: da li će se ono stabilizovati u trajniji politički subjekt, sa sopstvenim organizacionim oblicima i kapacitetom dugog trajanja, ili će ostati vezano za vanrednost jednog istorijskog trenutka. Upravo u toj neizvesnosti nalazi se i pravi politički ulog pokreta.

IV. Granice političke subjektivacije

Proces političke subjektivacije, koliko god bio istorijski značajan, ipak ne može automatski rešiti problem političke moći. On menja raspored političkog iskustva, proširuje granice onoga što se doživljava kao moguće i uvodi

nove aktere na političku scenu, ali time još uvek ne obezbeđuje stabilnu sposobnost da se postojeći odnosi moći trajno preoblikuju. Upravo tu se otvara problem koji se u različitim tradicijama političke teorije i političke sociologije neprestano vraća: problem prelaza iz *momenta mobilizacije* u *moment organizacije*, iz političkog događaja u političko trajanje, iz subjektivacije u sposobnost strateškog delanja. Drugim rečima, ukoliko bismo se poslužili vokabularom formalne logike, politička subjektivacija predstavlja *nužan*, ali ne i *dovoljan* uslov političke transformacije.

Istorija modernih društvenih pokreta pokazuje da razlika između trenutka masovne mobilizacije i sposobnosti da se ona pretvori u stabilnu političku snagu leži u postojanju ili odsustvu organizacionih formi koje omogućavaju njeno trajanje i strateško usmeravanje. U klasičnoj marksističkoj tradiciji ta razlika je, kako smo već podvukli, izražena kroz distinkciju između „klase po sebi” i „klase za sebe”: društvene grupe mogu deliti slične strukturne pozicije obeležene nesigurnošću rada, zavisnošću od države ili ograničenim pristupom resursima, ali tek kroz organizaciju, političku artikulaciju i dugotrajnu borbu one postaju politički subjekt sposoban da dela strateški. Istovremeno, ti materijalni uslovi ne proizvode jedinstvenu političku orijentaciju: dok se kod jednog dela društva oni prevode u nezadovoljstvo i mobilizaciju, kod drugih – posebno onih integrisanih u klijentelističke mreže ili relativno stabilne pozicije unutar postojećeg poretka – mogu generisati interes za očuvanje postojećih odnosa moći ili barem izostanak spremnosti za politički rizik. Politički subjekt, drugim rečima, ne nastaje samo kroz iskustvo nepravde i zajedničkog delanja, on se primarno artikuliše kroz organizacione forme koje omogućavaju kontinuitet tog delanja kroz vreme. Istorijsko iskustvo nas uči da „svoje zahteve najčešće uspevaju da nametnu one društvene grupe kojima polazi za rukom da proizvedu najveće preklapanje između tri faktora: broja učesnika, volje za delanjem i jasno definisanog mobilizacijskog programa” (Tilly 1984:95), a da bi se do toga došlo, ključno pitanje je – pitanje organizacije. Drugim rečima: pitanje organizacije je esencijalno pitanje koje determiniše koliko je jedan pokret politički operativan.

U tom smislu, problem savremenih društvenih pokreta može se razumeti i kroz širi istorijski okvir transformacije političkih formi u poslednjih sto godina. Kako pokazuje Anton Jäger (Jäger 2026), politički život zapadnih društava prošao je kroz tri velike istorijske konfiguracije: epohu masovne politike, epohu postpolitike i savremenu epohu koju on naziva hiperpolitikom. Epohu masovne politike obeležavale su velike političke organizacije – radničke partije, sindikati, crkve, zadruge i različita društva – koje nisu bile samo instrumenti političke borbe, već čitavi društveni svetovi unutar kojih su pojedinci formirali svoje političke identitete, vrednosti i kolektivne

interese. Te organizacije su funkcionisale kao svojevrsna „društva u društvu”, tj. kao infrastrukture kroz koje su društvene grupe sticale sposobnost dugotrajnog političkog delanja (pri čemu je Socijaldemokratska partija Nemačke bila indikativan primer takve organizacije) (Ili 2007:121). Politički subjekt u tom istorijskom kontekstu nije nastajao samo kroz protest ili pobunu, već kroz dugotrajnu organizacionu socijalizaciju, kroz članstvo, disciplinu, obrazovanje i zajedničku političku praksu.

Sa krizom masovne politike krajem XX veka dolazi do onoga što smo u kraučovskim terminima nazvali postdemokratijom, odnosno do situacije u kojoj formalne liberalno-demokratske institucije opstaju, ali se političko odlučivanje sve više premešta u uske krugove političkih i ekonomskih elita, dok se društvo povlači iz organizovanog političkog života (Crouch 2004). U tom periodu dolazi do slabljenja masovnih partija, sindikata i kolektivnih organizacija, do privatizacije i konzumerizacije društvenog života, odnosno do depolitizacije ekonomskih pitanja. Dok se politika sve više profesionalizuje, društvo se atomizuje, a deluje da su ti procesi u Evropi najizraženiji upravo u društvima u kojima je razaran istorijski postojeći socijalizam. Upravo u tom kontekstu treba razumeti ono što smo u prvom poglavlju nazvali političkom impotencijom: kao subjektivni izraz jednog istorijskog procesa u kojem društvo postepeno gubi organizacione forme kroz koje bi moglo da deluje kao politički akter.

Međutim, savremeni trenutak više nije moguće opisati samo pojmom post-politike. Nakon krize 2008. godine dolazi do ponovnog talasa masovnih mobilizacija širom sveta – od pokreta *Occupy* u SAD, preko *Indignados* u Španiji, ili globalnijih pokreta protiv mera štednje, do savremenih klimatskih, antirasističkih, feminističkih itd. Ono što karakteriše ovaj novi talas mobilizacija jeste paradoksalna kombinacija visoke političke mobilizacije i slabe organizacione strukture. Današnje društvo je istovremeno duboko politizovano i duboko dezorganizovano: veliki broj ljudi učestvuje u protestima, političkim kampanjama i javnim raspravama, ali relativno mali broj njih učestvuje u trajnim političkim organizacijama, sindikatima ili partijama. Rezultat je stanje stalne političke mobilizacije koje retko uspeva da se prevede u stabilne političke institucije i trajne promene odnosa moći (Jäger 2026).

U tom smislu hiperpolitika predstavlja važan teorijski okvir za razumevanje granica političke subjektivacije. Ona označava situaciju u kojoj se granica između privatnog i političkog briše, u kojoj „sve postaje političko”, ali u kojoj istovremeno izostaje ono što je karakterisalo epohu masovne politike: stabilne organizacije kroz koje se kolektivna volja formira, održava i politički artikuliše. Politička energija se u takvom kontekstu često pojavljuje u talasima: kroz masovne proteste, blokade i mobilizacije

koje mogu biti izuzetno intenzivne, ali koje često ostaju kratkog daha, jer ne raspolazu organizacionom infrastrukturom koja bi im omogućila dugotrajno delovanje. Politička subjektivacija se, dakle, događa, ali njena institucionalizacija ostaje ograničena.

Ovaj problem može se drugačije formulisati i kroz pitanje reprezentacije. Svaki pokret koji želi da pređe iz faze mobilizacije u fazu političke transformacije suočava se sa pitanjem: ko predstavlja pokret, ko pregovara, ko odlučuje, ko govori u njegovo ime? Horizontalne forme odlučivanja, plenumi i zborovi mogu biti izuzetno važni u fazi političke subjektivacije, jer omogućavaju aktivno učešće i proizvode iskustvo političke jednakosti. Međutim, kako se pokret širi u prostoru i vremenu, pojavljuje se potreba za određenim oblicima delegiranja i reprezentacije. Taj problem nije moguće jednostavno ukinuti, jer svako političko delanje koje prelazi granice neposredne zajednice nužno uključuje određeni stepen posredovanja. Pjer Burdije (1981) je s pravom insistirao da politička reprezentacija nije samo prenošenje već postojeće volje, nego proces u kojem se ta volja istovremeno oblikuje i artikuliše. Zbog toga je pitanje reprezentacije, pored toga što je i organizaciono, najpre pitanje političke moći: ko ima pravo da govori u ime kolektiva i da definiše njegove ciljeve?

Na ovom mestu ponovo se vraća i pitanje hegemonije. Ako političku subjektivaciju razumemo kao proces kroz koji društvene grupe postaju politički akteri, a opštu volju kao proces kroz koji se formira zajednički interes, onda hegemoniju možemo razumeti kao proces kroz koji se taj zajednički interes stabilizuje u relativno trajnu političku formu. U gramšijanskom smislu, hegemonija podrazumeva sposobnost jedne društvene grupe da svoje partikularne interese predstavi kao opšti interes društva i da oko njih organizuje širi istorijski blok. Ona je stvar i ideologije, naravno, ali i organizacije, jer uvek počiva na mreži institucija, organizacija, medija, udruženja i političkih partija kroz koje se određena koncepcija sveta širi i stabilizuje. Bez takvih organizacionih formi, politička subjektivacija će se najčešće ograničiti na status događaja, ali teško može postati nova politička stabilnost.

Upravo tu se nalazi osnovna granica političke subjektivacije u savremenim društvima. Savremeni pokreti često uspevaju da proizvedu politički događaj, da delegitimišu vlast, da prošire političku imaginaciju i uvedu nove aktere na političku scenu. Ali mnogo ređe uspevaju da izgrade organizacione forme koje bi omogućile da se ta energija prevede u dugotrajnu političku moć. Između političkog događaja i političke transformacije stoji, dakle, problem organizacije, reprezentacije i institucionalizacije. Drugim rečima: savremena društva su sposobna da proizvedu političku subjektivaciju, ali imaju ozbiljne teškoće sa političkom institucionalizacijom. Taj problem

nije specifičan samo za Srbiju; on predstavlja jedan od ključnih paradoksa globalnih društvenih borbi poslednjih decenija. Za razliku od nekih prethodnih epoha, osnovna protivrečnost novih društvenih pokreta ne nalazi se između reforme i revolucije, nego između mobilizacije i organizacije.

U slučaju Srbije, ova protivrečnost dodatno je pojačana strukturnom pozicijom države na periferiji kapitalizma (Nölke and Vliegenthart 2009; Pantić 2021). U takvim društvima ekonomska moć je u velikoj meri eksternalizovana kroz strane investicije, međunarodne finansijske institucije i zavisne razvojne modele, dok je domaća radnička klasa fragmentisana procesima deindustrijalizacije, privatizacije i prekarizacije rada. Posledica toga jeste da se politički sukobi češće pomeraju iz sfere proizvodnje u sferu države, raspodele i javnih institucija, jer upravo država ostaje centralno mesto na kojem se prelamaju društveni interesi. Zbog toga protesti često nastaju i razvijaju se u sferama obrazovanja, javnog sektora i urbanih sredina, u kojima je koncentracija društvenih resursa i političke vidljivosti veća nego u fragmentisanom svetu rada. Takve mobilizacije mogu imati snažan politički efekat u smislu delegitimacije vlasti i otvaranja političke krize, ali bez paralelnog širenja organizacije u sferu rada, lokalnih zajednica i svakodnevnih društvenih institucija, njihov kapacitet da trajno preoblikuju ekonomske odnose moći ostaje ograničen.

Zbog toga proces političke subjektivacije treba posmatrati kao otvoren i neizvestan proces čiji ishod nije unapred određen. On može dovesti do formiranja novih političkih organizacija i dugoročnih promena odnosa moći, ali može završiti i demobilizacijom, fragmentacijom ili integracijom dela pokreta u postojeći politički sistem. Ključno pitanje nije samo da li pokret može da proizvede masovnu mobilizaciju, već da li može da proizvede organizacione forme koje traju kroz vreme, koje povezuju različite društvene grupe i omogućavaju da se društveno nezadovoljstvo prevede u stabilnu političku snagu. Drugim rečima, politička subjektivacija menja odnos društva prema politici, ali ne menja sama po sebi odnose moći. Da bi se taj pomak pretvorio u trajnu političku snagu, potrebno je nešto što je u istoriji svih velikih pokreta uvek predstavljalo najteži korak: organizacija koja traje duže od samog pokreta.

Upravo se u tom prostoru između mobilizacije i organizacije, između subjektivacije i institucionalizacije, između političkog događaja i političkog trajanja, odlučuje sudbina svakog pokušaja izlaska iz političke impotencije. Jer, politička impotencija se ne rešava činjenicom da ljudi izađu na ulice; ona prestaje da bude fenomen koji strukturise društvo kada društvene grupe koje su izašle na ulice postanu sposobne da trajno utiču na političke i ekonomske odluke koje oblikuju njihove živote. U tom smislu, istorijski značaj studentskih i širih društvenih mobilizacija neće zavisiti samo od

kapaciteta da dalje intenzivira mobilizacije ili utiče na restrukturiranje čitavog (profesionalnog) političkog polja, već od toga da li će iz tog iskustva nastati organizacije kroz koje različite društvene grupe mogu da artikuliraju svoje interese, da ih prevedu na jezik zajedničkog interesa i steknu sposobnost da trajno utiču na političke i ekonomske odluke.

Umesto zaključka

Ono što promišljanje potencijala studentskog pokreta u Srbiji otvara nije samo pitanje jedne konkretne političke krize, niti samo pitanje sudbine jednog protesta. U njegovom središtu nalazi se širi teorijski problem: pod kojim uslovima društvo prestaje da bude puki objekat vlasti i postaje politički akter? Upravo se tu ukrštaju tri procesa koje smo razvili kao osnovnu pojamovnu osovinu studentskog pokreta: politička subjektivacija, formiranje opšte volje i demokratija. Ako politička subjektivacija označava proces kroz koji društvene grupe počinju da delaju kao politički akteri, a opšta volja proces kroz koji se partikularna iskustva i interesi prevode na jezik zajedničkog interesa, onda se demokratija može razumeti kao istorijski trenutak u kojem se ta dva procesa ukrštaju. Demokratija u tom smislu nije ni puka institucionalna procedura ni apstraktni normativni ideal; ona predstavlja retku i uvek nesigurnu istorijsku situaciju u kojoj oni koji su inače isključeni iz moći počinju da delaju kao politički subjekt i da formulišu opšti interes društva.

Iz te perspektive, studentski pokret u Srbiji ne pojavljuje se samo kao reakcija na tragediju, niti samo kao epizoda u ciklusu protesta karakterističnih za društva perifernog kapitalizma. Njegov dublji značaj leži u tome što je učinio vidljivim nešto što stabilni poreci nastoje da prikriju: da politička dominacija ne počiva samo na prinudi, niti samo na kontroli institucija, već i na proizvodnji granica politički mogućeg. Poredak je stabilan onoliko koliko uspeva da društvu nametne uverenje da ne postoji delotvorna alternativa, da su kolektivni interesi atomizovani, da je politika rezervisana za druge i da većina može samo da bira između već konstituisanih opcija. U tom smislu, najveći domet pokreta možda se ne nalazi samo u onome što je osporio, nego u onome što je razotkrio: da je politička impotencija u stvari istorijski proizveden odnos koji može biti prekinut i razbijen.

Time se otvara i jedno pitanje važnije od pitanja neposrednog političkog ishoda. Nije najvažnije samo da li će ovakav pokret dovesti do promene vlade, do novih izbora ili do smene pojedinih nosilaca vlasti, do čega je recentna evolucija pokreta došla kao do glavnog i gotovo jedinog zahteva. Mnogo je važnije da li je on otvorio proces kroz koji društvo počinje drugačije da misli sopstveni odnos prema politici. Jer, politička promena ne

počinje tek kada se osvoji vlast; ona počinje onda kada se promeni sama forma političkog iskustva, kada ono što je juče delovalo kao lični problem ili individualna nemoć počne da se prepoznaje kao zajedničko pitanje, a ono što je izgledalo kao zatvoren i nedodirljiv poredak – kao istorijski promenljiva konfiguracija moći. U tom smislu, važnost studentskog pokreta leži primarno u političkoj pedagogiji koju je proizveo, tj. u tome što je jedan deo društva naučio da politika može biti praksa zajedničkog delanja, a ne samo delegiranja, posmatranja ili komentarisanja.

Ali upravo zato što je otvorio tu mogućnost, pokret je istovremeno izložio i njene granice. Politička subjektivacija ne ukida problem organizacije; ona ga, naprotiv, tek postavlja u svoj njegovoj težini. Isto važi i za opštu volju: ona se ne pojavljuje spontano iz društvenog nezadovoljstva, niti se može svesti na prost zbir pojedinačnih zahteva. Njeno formiranje pretpostavlja organizacione oblike, političku artikulaciju, procese reprezentacije i sposobnost da se heterogena društvena iskustva prevedu u relativno stabilan zajednički horizont. Upravo tu se, na kraju, i nalazi granica svakog pokušaja demokratske transformacije: između trenutka u kojem društvo ulazi u politiku i trenutka u kojem uspeva da u njoj ostane. U tom rasponu između političkog događaja i političkog trajanja rešava se pitanje da li će demokratija ostati kratkotrajni prekid ili postati nova politička forma.

U tom smislu, iskustvo Srbije prevazilazi svoj neposredni kontekst. Ono pokazuje da u perifernim društvima savremenog kapitalizma glavni problem često nije odsustvo društvenog nezadovoljstva, već odsustvo formi kroz koje to nezadovoljstvo može steći političko trajanje. Klijentelizam, depolitizacija, emigracija, profesionalizacija politike i razaranje kolektivnih organizacija ne proizvode samo institucionalnu slabost društva; oni produkuju i duboku sumnju u mogućnost kolektivnog delanja. Otuda i značaj svakog istorijskog trenutka u kojem se ta sumnja makar privremeno razbije. Takvi trenuci ne rešavaju automatski problem asimetrija moći i dominacije kao strukturišućeg društvenog principa, ali bez njih nije moguće ni postaviti pitanje transformacije. Oni ne garantuju istinsku demokratiju, ali otvaraju prostor u kojem demokratija prestaje da bude prazna proceduralna reč i ponovo postaje ime za sukob oko toga ko ima pravo da dela, govori i odlučuje u ime društvene većine.

Zato se izlazak iz političke impotencije ne može svesti na smenu jedne vlasti drugom, niti na obnovu formalne institucionalne ravnoteže. Njegov pravi smisao leži u mogućnosti da društvene grupe steknu trajni kapacitet da utiču na odluke koje oblikuju njihove živote. Tek tamo gde politička subjektivacija prestane da bude prolazni događaj i dobije organizacioni oblik, gde kolektivno delanje više nije epizoda, već počinje da proizvodi opštu volju, otvara se mogućnost nečega što bi se u strogom smislu moglo

nazvati demokratijom. Ishod tog procesa ne može biti unapred garantovan. Ali upravo u tome i jeste njegova politička istina: demokratija nije stanje koje se jednom uspostavlja, već istorijski odnos snaga koji se iznova proizvodi, osporava i organizuje. Zbog toga će se istorijski značaj studentskog pokreta meriti time da li će politička subjektivacija koju je pokrenuo uspeti da preraste u organizaciju sposobnu da artikulise opštu volju i deluje kao politički subjekt na nivou čitavog društva.

Literatura

- Altiser, Luj. 2015. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Beograd: Karpos.
- Bačević, Jana. 2014. *From Class to Identity: Politics of Education Reforms in Former Yugoslavia*. Budapest: Central European University Press.
- Bača, Bojan. 2023. "Enacting Resistance, Performing Citizenship: Trajectories of Political Subjectification in the Post-Democratic Condition." *Sociology* 57(1):175–193.
- Balunović, Filip. 2025. *The Revival of the Left in the Balkans: Counter-Hegemonic Activism and Ideas that Fueled It*. London: Routledge.
- Batler, Džudit. 2019. *Ka performativnoj teoriji okupljanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Bieber, Florian. 2018. "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans." *East European Politics* 34(3):337–354.
- Bohle, Dorothee, and Béla Greskovits. 2012. *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1981. "La représentation politique". *Actes de la recherche en sciences sociales* 36–37:3–24.
- Bourdieu, Pierre. 2002. *Interventions, 1961–2001: Science sociale et action politique*. Marseille: Agone.
- CRTA. 2025. *Istraživanje javnog mnjenja u Srbiji*. Beograd: CRTA.
- Crouch, Colin. 2004. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Dobrescu, Radu. 2009. "La distinction rousseauiste entre volonté de tous et volonté générale: une reconstruction mathématique et ses implications pour la théorie démocratique." *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique* 42(2):467–490.
- Dobry, Michel. 1986. *Sociologie des crises politiques*. Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.
- Freedom House. 2024. *Nations in Transit: Serbia*. Washington: Freedom House.
- Graeber, David. 2018. *Bullshit Jobs*. Paris: Les Liens qui libèrent.
- Gramsci, Antonio. 2011. *Guerre de mouvement et guerre de position*. Paris: La Fabrique.
- Gramsci, Antonio. 2025. "Le contre-pouvoir des idées." *Constructif* 70(1):6–9.
- Hale, Henry. 2014. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ili, Džef. 2007. *Kovanje demokratije: istorija leveice u Evropi, 1850–2000*. Beograd: Fabrika knjiga.

- Jäger, Anton. 2026. *Hyperpolitics: Extreme Politicization without Political Consequences*. London: Verso.
- Jasper, James M. 1997. *The Art of Moral Protest*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jasper, James M. 2011. "Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research." *Annual Review of Sociology* 37:285–303.
- Kitschelt, Herbert, and Steven Wilkinson. 2009. *Patrons, Clients and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krastev, Ivan. 2017. *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kuran, Timur. 1991. "Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989." *World Politics* 44(1):7–48.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- McAdam, Doug, Sidney Tarrow, and Charles Tilly. 2012. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mladenović, Ivica. 2025. "Serbie: l'insurrection étudiante face au clientélisme hégémonique de Vučić." *AOC Media*, 18 mars. Pristupljeno 2. aprila 2026.
- Nölke, Andreas, and Arjan Vliegenthart. 2009. "Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe." *World Politics* 61(4):670–702.
- Offe, Claus. 1985. *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Pantić, Rade. 2021. "Jugoslavija v mednarodni delitvi dela: od periferije k socializmu in nazaj k periferiji." *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 73:787–789.
- Pešić, Jelena, Vera Backović i Anđelka Mirkov, ur. 2018. *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Poulantzas, Nicos. 2013. *L'État, le pouvoir, le socialisme*. Paris: Éditions Amsterdam.
- Rancière, Jacques. 1995. *La méésentente. Politique et philosophie*. Paris: Galilée.
- Regional Cooperation Council. 2022. *Balkan Barometer Public Opinion Report*. Sarajevo: Regional Cooperation Council.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2002. *Du Contrat social ou principes de droit politique*. Paris: Hachette.
- Sewell, William H. Jr. 2009. "Trois temporalités: vers une sociologie événementielle." Pp. 109–146 dans *Bifurcations: les sciences sociales face aux ruptures et à l'événement*, par M. Grossetti, M. Bessin, et C. Bidart. Paris: La Découverte.
- Štiks, Igor, i Srećko Horvat, ur. 2015. *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. London: Verso.
- Tarrow, Sidney. 2012. *Power in Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Tilly, Charles. 1984. "Les origines du répertoire d'action collective contemporaine en France et en Grande-Bretagne." *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 10:89–108.
- V-Dem Institute. 2024. *Democracy Report 2024*. Gothenburg: University of Gothenburg.

- Vukelić, Jelisaveta i Jelena Pešić. 2023. "The Unusual Weakness of the Economic Agenda at Protests in Times of Austerity: The Case of Serbia." *East European Politics* 39(4):645–665.
- Zarić, Zona. 2024. "Pour une praxis de la compassion." *Multitude* 96(3):104–108.

Zahvalnica

Autori se zahvaljuju anonimnim recenzentima na veoma korisnim komentarima, koji su značajno doprineli unapređenju jasnoće i teorijske preciznosti teksta.

Ivica Mladenović
Zona Zarić

CRISIS OF HEGEMONY, THE STUDENT MOVEMENT, AND THE PROCESS OF POLITICAL SUBJECTIVATION

Summary

This article argues that contemporary political life in Serbia cannot be adequately explained through the notions of civic apathy, opposition weakness, or authoritarian rule alone. Instead, it proposes the concept of political powerlessness as a specific hegemonic form through which political stability is reproduced under conditions of widespread dissatisfaction. Political powerlessness designates a situation in which social discontent is high, political attitudes are formed, and criticism of power is broadly present, yet collective action is still perceived as ineffective. The article situates this condition within the structural context of peripheral capitalism and shows how it is reproduced through clientelism, the depoliticization of social conflict, mass emigration, class fragmentation, and the mediating role of the state in the distribution of scarce resources.

Against this background, the Serbian student movement that emerged after the Novi Sad tragedy is interpreted not merely as a protest wave, but as a symptom of a deeper crisis of hegemony. Such a crisis does not necessarily mean the immediate collapse of political power; rather, it marks a moment in which the ruling order gradually loses its capacity to organize consent, neutralize social conflict, and maintain the belief that the existing order is the only possible one. The article traces how a moral shock, the reduction of fear, the delegitimization of authority, the creation of new repertoires of action, and the widening of mobilization beyond the student milieu opened the space for a broader political process.

The core of the analysis is devoted to the concept of political subjectivation. Drawing on Gramsci, Rancière, Butler, Melucci, and Rousseau, the article understands subjectivation as the process through which atomized social actors begin to act as a collective political subject. In this sense, plenums, blockades, and assemblies are analyzed not simply as tactical forms of protest, but as political scenes in which new collective identities, competencies, and shared horizons are produced. The article further argues that the movement's formula of an "ideological minimum coalition" points toward a process through which dispersed grievances can be translated into a common political language. This allows the concept of the general will to be reinterpreted not as an already existing unity, but as the contingent result of collective political practice.

The final part of the article addresses the limits of political subjectivation. It argues that subjectivation, however significant, does not automatically solve the problem of political power. The transition from mobilization to organization, from political event

to political duration, remains the decisive difficulty of contemporary movements. In dialogue with recent debates on post-politics and hyperpolitics, particularly Anton Jäger's work, the article suggests that contemporary societies are often capable of producing intense political mobilization without generating durable political institutions. This problem is especially acute in peripheral and post-socialist societies, where deindustrialization, labor fragmentation, and the weakening of unions constrain the organizational extension of protest beyond the spheres of education, public institutions, and urban activism.

The article concludes that democracy should not be reduced to electoral procedures or institutional pluralism alone. It should instead be understood as a historical configuration in which political subjectivation and the formation of the general will intersect. From that perspective, the historical significance of the Serbian student movement lies less in its immediate outcomes than in its capacity to reopen politics as a field of collective action, to challenge the social production of political powerlessness, and to create the conditions under which broader forms of political organization may emerge.

Keywords: political powerlessness, hegemony, student movement, political subjectivation, general will, democracy, Serbia, peripheral capitalism